

ДОЛЯ АРХІВУ ФОРТЕЦІ СВ. ЄЛИСАВЕТИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – XIX ст.)

Сергій ШЕВЧЕНКО (Кіровоград)

Стан збереження, ознайомлення, дослідження та передача до Києва архіву фортеці св. Єлисавети.

Ключові слова: архів фортеці св. Єлисавети, справи, документи.

Состояние сохранности, ознакомления, исследования и передача в Киев архива крепости св. Елисаветы.

Ключевые слова: архив крепости св. Елисаветы, дела, документы.

State of safety, acquaintance, research and transmission to Kyiv archive of fortress snt Elisabeth.

Key words: archive of fortress snt Elisabeth, documents.

У другій половині XVIII ст. певну роль у регіональній, вітчизняній, зарубіжній історії, міжнародних зв'язках відіграла фортеця св. Єлисавети, яка постала на місці майбутнього Кіровограда. З перших часів почав відкладатися комплекс її документів, а також базованих тут, на Інгулі, кавалерійських частин. Про архів фортеці за окреслені нами хронологічні рамки писали Г. Соколов [1], В. Ястребов [2], І. Лисоченко [3], К. Домарацька [4]. Про нього йдеться в публікаціях А. Шмідта [5], І. Мурзакевича [6], В. Хмарського [7], інших дослідників, в “Історичному нарисі м. Єлисаветграда” [8]. Залучивши документи Державного архіву Кіровоградської області (ДАКО), спробуємо просистематизувати проблеми стану архіву, перших його досліджень, особливо акцентувати увагу на обставинах передачі документів до Києва [9, 10]. Хронологічні рамки охоплюють період від заснування архіву на поч. 1750-х рр. до його передачі, вивчення й використання в наступні десятиріччя.

У XVIII – XIX ст. в Єлисаветграді знаходився архів фортеці св. Єлисавети, важливої ланки в наступі Російської імперії на козацькі землі Запорозької Січі й Гетьманщини. Він поповнювався іншими документами військової присутності

Петербурга в Центральній Україні. Про стан зберігання архіву комендантської канцелярії свідчила доповідна записка полковника Сакена: "...приміщення сире, під час дощів усі документи лежать у воді і щоденно псуються, а значна частина повністю загинула". Поточне діловодство велося в канцелярії, приміщення якої з початком дощу ставало непридатним для роботи [3, с. 29].

Згідно з особисто складеною програмою архівних пошуків у південному краї, прийнятої одеським губернатором, його чиновник з особливих доручень А. Скальковський 14.05.1835 р. виїхав у свою першу поїздку територією колишньої Запорозької Січі, відвідавши, зокрема, і фортецю св. Єлисавети [11, с. 5]. Вірогідно, він став по суті першовідкривачем забутого за десятиріччя мілітарного архіву, відзначивши несприятливі умови роботи в ньому [7, с. 175].

Колега А. Скальковського, член Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС), уродженець Мар'ївки неподалік Єлисаветграда Г. Соколов на 1839 – 1845 рр. перебрався з Одеси до родового маєтку Черняхівки (В. Соколівки) в Приінгуллі. Як писав його сучасник, секретар згаданого товариства М. Мурзакевич, дослідник "в 1843 – 1844 рр. відкрив у скасованій Єлисаветградській фортеці архів старих справ, ніким до того не розглянутий, і звернув на нього увагу Товариства, яке, виклопотавши для нього у п. Військового Міністра право розглянути архів, цю справу поклало на Соколова. Впродовж двох літ зошити напівзотлілі й цілі (числом 2169), починаючи з 1750 по 1813 рік, були ґрунтовно розглянуті, а з цікавих паперів списані копії. Багато тут знайшлося корисного для Запорожжя", що раніше не було відомо історикам цього неспокоїного війська" [6, с. 325]. Дослідник пронумерував справи в порядку їхнього ведення фондоутворювачами. Є й думка, що ще 1840 р. Г. Соколов звернувся до Одеського товариства історії й старожитностей з пропозицією оглянути архів у фортеці св. Єлисавети й після того, як губернатор М. Воронцов добився на це дозволу військового міністра, розпочав роботу. Першим наслідком стало подання ним товариству 37 копій документів уже в грудні 1841 р. В листопаді 1844 р. Григорій Іванович повідомив ОТІС про закінчення роботи. Він подав 465 аркушів копій документів, опис справ на 159 сторінках. На засіданні товариства дослідник отримав подяку [7, с. 175].

Інтерес колезького асесора Соколова до старого архіву, котрим завідував начальник елисаветградської інвалідної команди капітан Прокоф'єв, мав і (а, можливо, й насамперед) особисті мотиви. Адже комендантом фортеці в 1775 – 1778 рр. був його дід, полковник О. Соколов, який отримав неподалік землю, на котрій згодом і виникло село Черняхівка (Велика Соколівка). Воно перейшло в спадок внуку, котрий перевіз тимчасово сюди фортечні документи для опрацювання [4, с. 183].

1846 р. на запит Департаменту військових поселень штабові 2-го резервного кавалерійського корпусу, а звідти голові елисаветградських міських думи та магістрату було вислано згаданий повний опис матеріалів Г. Соколова, який на той час уже повернувся до Одеси, де в товаристві історії та старожитностей залишався другий примірник цього списку. З нього в Петербурзі 190 справ внесли до "Опису декотрим справам та документам ліквідованої фортеці Св. Єлисавети, призначених для Військово-топографічного депо", надісланого 24.08.1846 р. до Єлисаветграда Департаментом Генштабу. Це були матеріали за 1774 – 1800 рр., переважно кінно-єгерського (гусарського) полку, а також комендантської канцелярії. 7 вересня з цього приводу голова міської думи отримав розпорядження начальника штабу корпусу, котрий виділив для відбору справ за "Описом" Генштабу старшого корпусного писаря К. Кормильцова та палітурника М. Руденка, який опрацював потрібні матеріали. Писар зафіксував відсутність кількох зазначених там справ, і те, що архів повернений до Єлисаветграда із маєтку Г. Соколова, складений у приміщенні міської лікарні, за

описом нікому не передавався. Зрештою, потрібні документи в папках і ящиках у жовтні – листопаді передали за розпорядженням корпусного командира Д. Остен-Сакена (очевидно, сина згаданого полковника Сакена) поштовою конторі для відправлення до Петербурга [4, с. 179–183], що тоді можна було зробити лише кіньми. Можливо, інтерес до фортечного архіву в столиці виявили під час надання дозволу на опрацювання документів Г. Соколовим, реалізувавши його по завершенні цієї роботи. Таким чином було віддалено з Інгулу до далекої Неви частину комплексу документів з регіональної історії. Сьогодні вони в складі колишнього Військово-ученого архіву зберігаються в Російському державному воєнно-історичному архіві (фф. 410, 412) у Москві. Основна частина документів залишилася на місці у віданні другого резервного кавалерійського корпусу.

Г. Соколов багато справ поруч із “Хронологічним оглядом історії Новоросійського краю” А. Скальковського використав при написанні “Історичної та статистичної записки про військове місто Єлисаветград”, яка вийшла в “Записках Одеського товариства історії та старожитностей” [1, с. 384] 1848 р. На підставі, зокрема, указу Правлячого Сенату “комендантові фортеці св. Єлисавети дійсному статському раднику Толстому від 05.01.1761 р. та грамоти татарською мовою Крим Герей хана від 06.03.1761 р. тому ж адресату Григорій Іванович дійшов висновку, що Скальковський пропустив першого в списку комендантів укріплення. Цікавою є згадка детального донесення 1754 р. інженерної команди при фортеці св. Єлисавети до “Заснованої комісії для розгляду” про побудову укріплення, у котрому викладались “причини і думки, що змусили генерал-майора Глебова і Хорвата вибрати саме це місце для закладання фортеці”. У подальшому дослідник збирався про “деякі цікаві папери архіву скасованої фортеці” розповісти в окремій статті.

З 1866 р., коли місто повертає повітовий статус, з архівом фортеці знайомиться предводитель дворянства Херсонської губернії Є. Касіянов, знявши копії найцінніших, на його та ОПС думку, документів. З його призначенням 1868 р. Мінським цивільним губернатором ця робота припинилася [12, с. 3].

1931 р. Археографічна комісія Центрального архівного управління припускала, що згадка А. Скальковським про виявлені 1839 р. акти Запорозького архіву в “обривках одного давно упраздненого присутственного места” стосувалися архіву фортеці св. Єлисавети [13, с. 14]. (Гадаємо, що це він насправді зробив у Катеринославі.) Тим більше в XIX ст. про володіння Січовим архівом А. Скальковським знали не всі. На поч. 1860-х рр. дослідник Шмідт уважав, що Запорозький січовий архів складає “обременяющий склад” у підвалі міської лікарні на території фортеці св. Єлисавети, звідки найцікавіші документи “взяті до Одеського історичного архіву” [5, с. 617]. З посиланням на нього стурбованість станом “частини запорозького архіву... в лікарні в м. Єлисаветграді” прозвучала на III археологічному з’їзді 19.08.1874 р. [14, с. 93].

12.03.1876 р. професор Київського університету В. Демченко звернувся до члена Єлисаветградської повітземуправи М. Бошняка з листом-проханням про передачу університетові архіву Запорозької Січі (який, за його даними, містився в Єлисаветградській земській лікарні) з метою врятування важливого історичного матеріалу для науки, наскільки це ще можливо. Автор водночас повідомляв, що професор В. Антонович (у цей час він був головним редактором губернської тимчасової комісії для розбору давніх актів) уже зв’язувався з П. Зеленим з цього ж питання. Відомо було автору листа, що до цього архіву звертався А. Скальковський, хоча й приховував, де взяв дані про запорозьку старовину. Не радили кияни передавати архів до Одеси, “міста ще без історії і без нації” та з іноземцями. При необхідності з Києва могли направити фахівця для огляду документів. До перевезення архіву в належне приміщення “не зайвими

були б заходи проти його розкрадання”. Уже через п’ять днів М. Бошняк у листі до елісаветградського голови, купця С. Турчанинов просив вирішити це питання, оскільки зазначені документи були у віданні не земства, а міста [9, арк. 2–4]. 18 березня (на другий день!) міська дума більшістю голосів постановила “передати Київському університету архівні справи Запорозької Січі безповоротно” (не пройшла пропозиція деяких гласних задовольнити прохання з умовою повернення згодом університетом цих справ назад) [10, арк. 62], про що 13 квітня секретар думи повідомив міську управу. Жодних підтверджувальних даних, експертних висновків про те, що йшлося саме про запорозький архів, дума не мала. То ж міські, як і згадані земські, гласні виявили поспішність та невігластво, не знаючи про доробок Г. Соколова та про архів фортеці. “Батьки” Єлисаветграда оперативно взялися за вирішення питання, на якому не розумілися. Серед них були міський голова С. Турчанинов, гласні О. Пашутін, Ф. Кирєєв, Родкевич, Makeєв, Журавський та ін. Їхнє рішення зайняло 17 рядків на півсторінки [9, арк. 62]. Не виявилось в місті істориків, краєзнавців, військовиків, зацікавлених минувшиною, передовсім, мілітарною, яким були б знайомі матеріали згаданого дослідника. Град на Інгулі втратив великий масив документів. Водночас, можливо, завдяки перевезенню до Києва вони збереглися фізично в дорадянський, воєнний, революційний та інші часи. А документи козацької Січі з фортеці були вивезені ще 1784 р. після семирічного там перебування. Археографічна комісія ЦАУ УСРР 1931 р. стверджувала, що з фортечним архівом “потрапили до збірки О.М. Лазаревського декілька справді запорозьких документів”, використаних ним у публікації в “Київській Старовині” 1884 р. [13, с. 16].

Через кілька місяців після передачі фортечного архіву до Києва в Єлисаветграді розпочинає педагогічну діяльність випускник Новоросійського університету історик Володимир Ястребов. 1886 р. він, уже знаний дослідник, отримав можливість працювати з документами укріплення в бібліотеці університету св. Володимира. Матеріали фортеці за 1753 – 1784 рр. зберігалися у 15 папках, у яких було 286 в’язок. (Ще 147 в’язок у 9 папках з 1784 по 1821 рр. складали документи легко-кінного, з 1789 р. – кінно-єгерського, з 1797 р. – гусарського полку). У них містилися справи комендантської, гарнізонної й провінційної канцелярій та Слобідського козачого полку [2]. (Зазначимо, що до штату Єлисаветградської провінційної канцелярії для “письмових справ” уходили, зокрема, секретар (поручик), 3 генеральних писарі, карантинний генеральний писар, 4 писарі, 12 писарчуків, 2 перекладачі з турецької і татарської та польської мов, оправник (“переплётчик”). Усі вони, крім грошового утримання, забезпечувалися землею від 120 до 26 десятин [8, с. 257–258].) Справи фортечного архіву були неповними, багато аркушів зіпріли, зруйнувалися по краях. Лише деякі були зшитими й підписаними безпосередньо після завершення діловодством, а інші – не раніше 30-х – 40-х рр. “рукою недосвідченою, найвірогідніше” – міським архіваріусом. Першоджерела містили інформацію про стосунки, конфлікти новосербів-офіцерів з польською шляхтою, запорожцями, січовиків – з новослобожанами, про заснування Тишківки, Плетеного Ташлика, про гайдамаків. Одна зі справ висвітлювала приватні стосунки коменданта фортеці й підлеглих йому сотників слобідського козачого полку. Увагу історика привернула справа про взаємини з татарами в 1754 – 1755 рр. (зокрема, шифровані листи про дипломатичні труднощі, викликані будівництвом фортеці), протоколи допитів гайдамаки Данила Бандурки (1761 р.), матеріал про відправлення урядової комісії для опису запорозьких земель (1762 р.). Інтерес викликає факт переховування гайдамаків у себе на хуторі, забезпечення їх кіньми та зброєю ротним квартирмейстером єлисаветградського гусарського полку в обмін на частину захопленої ними в польських поміщиків

здобичі. 10 квітня 1888 р. В. Ястребов у Єлисаветграді завершив статтю про архів з додатком 31 копії документів [2].

1892 р. на посаду єлисаветградського землеміра прибув Павло Рябков, захопившись місцевою історією, зокрема, козацької доби. У його багатому особистому фонді в Держархіві Кіровоградської області [15] є справа “Нариси про архів Запорозької Січі”, сформована на підставі ознайомлення ним з документами про вищезгадану передачу 1876 р. до Києва нібито козацьких документів. Краєзнавець, очевидно, не мав можливості критично оцінити ті матеріали, залишившись фактично на помилковій позиції київських науковців і єлисаветградської влади [10, арк. 2–4]. Це ж стосується й сучасного дослідження наукової спадщини П. Рябкова, де, відзначаючи, що 1784 р. Січковий архів опинився в Катеринославі, усе ж не наводяться аргументи на користь припущення, що 1876 р. було випадково віднайдено частину запорозьких документів у Єлисаветграді [16, с. 49] і не згадується фортечний архів.

1897 р. вийшов “Нарис історії м. Єлисаветграда”, де неодноразово згадуються документи архіву фортеці св. Єлисавети, яких на той час у місті, зрозуміло, уже не було. У першому розділі “Фортеця св. Єлисавети і заснування міста”, зокрема, натрапляємо: “із рапорта ... який знаходився у справах архіву фортеці” (1756 р.), “із комендантських справ фортеці св. Єлисавети” (1758), “у справах архіву фортеці св. Єлисавети за 1768 рік”, “із справ фортеці св. Єлисавети за 1770 рік”, “у справах фортеці було” (1787), “при справах фортеці було багато ордерів” (1787) [8, с. 6, 8]. У розділі “Заснування м. Єлисаветграда і ті губернії, до складу котрих він різночасно входив” читаємо: “із справи гарнізонної канцелярії фортеці св. Єлисавети від 31-го грудня 1763 р.”, “із справ фортеці св. Єлисавети” (1768), у розділі “Відкриття міських установ у м. Єлисаветграді та їх перетворення: “в колишнім архіві фортеці св. Єлисавети була справа” (1793 р.), у розділі “Бедствия, постигшие г. Єлисаветград”: “У справах фортеці св. Єлисавети” (1798 р.), “із бувшої у фортечному архіві справи єлисаветградської провінційної канцелярії за 1772 рік”, “із справ же фортеці св. Єлисавети” (1783 р.), у розділі “Міські сади й бульвари”: “у справах архіву св. Єлисавети” (1765 р.), “із справ того ж фортечного архіву” (1775, 1779) [8, с. 109].

Упорядником і видавцем нарису вказано міського голову О. Пашутіна (1876 р. як гласний він брав участь у згаданому засіданні думи, котра вирішила передати документи до Києва). Через його службову завантаженість, відсутність історичної освіти й досвіду (інших його публікацій немає), очевидно, фактично збирання матеріалів велося іншою особою (чи групою осіб) з необхідною підготовкою для дослідницької роботи, інформацією про першоджерела, можливістю опрацювати фортечні документи в Києві. Це міг бути історик, провідний дослідник минувшини краю, кореспондент Московського археологічного товариства, дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей, член-кореспондент Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії [17], автор “Київської Старовини”, “Записок імператорського Одеського товариства історії та старожитностей”, “Старожитностей”, “Етнографічного огляду”, “Археологічних вістей та заміток” В. Ястребов. Саме він досліджував архів фортеці св. Єлисавети в Києві, розміщення якого в нарисі не вказано. Натомість зазначено, що під час перебування Єлисаветграда в управлінні військових поселень (місто там було з 1829 по 1861 рр.) частину справ фортечного архіву передали Одеському товариству історії та старожитностей, зокрема шифрованого листа від 1.11.1755 р. російського дипломата в Константинополі до коменданта укріплення на Інгулі, цитата з якого наводиться в “Нарисі” [8, с. 8]. Цей же фрагмент подав у своїй “Записці” і Г. Соколов [1, с. 3].

За неспокійних часів в оточенні Гетьманщини, Запоріжжя, гайдамаків, з

певною близькістю Речі Посполитої, Османської Порти й Кримського ханства керівництву фортеці в др. пол. XVIII ст., очевидно, було не до забезпечення надійного збереження своїх документів. Подібна “традиція” перейшла й до місцевих військових частин, хоча вони й не мали вже такого внутрішнього і зовнішнього оточення. Цивільна влада за понад десяток років не виявила бажання встановити зміст документів за старими валами. Це привело до значних проблем у фізичному стані документів. З ними тривалий час працював на місці Г. Соколов. У Києві їх досліджував В. Ястребов. Передача матеріалів відкрила перспективи їхнього майбутнього впорядкування, використання провідними українськими вченими, водночас географічно віддаливши архів від потенційних місцевих дослідників, краєзнавців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Соколов Г. Историческая и статистическая записка о военномъ городе Елисаветграде // Записки Одесскаго Общества Истории и Древностей. Т. 2, од. 1. – Одесса, 1848. – С. 384–401. (Опубліковано українською: Єлисавет (Кіровоград). – 1993. – Січень – лютий.)
2. Ястребовъ В. Архивъ крепости св. Елисаветы // Записки Императорскаго Одесскаго Общества истории и древностей. Т. 15. – Одесса: Тип. А. Шульце, 1889. – С. 548–589.
3. Лисоченко І.Д. Архив фортеці святої Єлисавети // Збірник оглядів фондів відділу рукописів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 29–35.
4. Домарацька К. “Предназначенные для хранения в Военно-топографическом депо”. До історії архіву фортеці Св. Єлисавети// Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. Вип. 1. – К., 1997. – С. 178–183.
5. Шмидтъ А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Ч. II. – С.-Петербургъ: Типография Калиновского, 1863. – 874 с.
6. Мурзакевичъ Н. Григорий Ивановичъ Соколовъ // Записки Одесскаго Общества Истории и Древностей. Т. III. – Одесса, 1853. – С. 522–527.
7. Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса: Астропринт, 2002. – 399 с.
8. Историческій очеркъ г. Елисаветграда / Сост. и изд. А.Н. Пашутинъ. – Елисаветградъ: Лито-Типографія Бр. Шполянскихъ, 1885. – 311 с.
9. ДАКО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 539.
10. Там само. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 258.
11. Швидько Г.К. Передмова // Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорізького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
12. Дідик С. Архив фортеці Св. Єлисавети: маловідомий фонд // http://www.cossackdom.com/doc/didik_arhivek.htm
13. Архив Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ. 1713 – 1776. – К.: Наук. думка, 1994. – 228 с.
14. Доповідь М.М. Левченка “Про знищення пам’яток старовини в Південній Росії” на III археологічному з’їзді // Історико-культурна спадщина України (XIX ст. – поч. XX ст.). – К., 1995. – С. 90–93.
15. ДАКО. – Ф. 304. – Оп. 1.
16. Печериця Т.В. Визначний українознавець П.З. Рябков (1848 – 1926). – Кіровоград: Імекс, 2003. – 117 с.
17. Владимиръ Николаевичъ Ястребовъ (Некрологъ) // Киевская Старина. Т. LXVII. – 1899. – Октябрь. – С. 121–126; Бракер Н. Володимир Миколайович Ястребов (До тридцятих роковин смерті) // Єлисавет (Кіровоград). – 1992. – 20–27 травня.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шевченко Сергій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: архівні джерела з історії Центральної України, міжнародні та міжетнічні зв’язки регіону, відомі постаті краю.